زمانی پاشا و زمانی ڕەعیەت

چەند سەرنجێکی زمانەوانی لەسەر زمانی کوردی (زاراوای سلێمانی) بەپێی زانیارییەکانی ئەحمەد پاشای بابان و خۆدزکۆ

فەرهاد شاکەلی
(سوید)

وا پێ دەچێت زۆر دەمێک نییە خوێنەری کورد بەم وتارەی خۆدزکۆی زانیوە، دەنا دەبوو هەر زوو تەرجەمەی کوردی بکرایە، یان هەر نەبێ لە وتارێکدا لەسەر ناوەرۆک و بایەخی شتێک بنووسرایە. من خۆم وا بزانم یەکەمین جار لە ڕێگەی لێکۆڵینەوەیەکی مامۆستا مەسعوود محەمەدەوە (1919 - 2002) زانیم کە وتارێکی ئاوەها لەسەر زمانی کوردی نووسراوە(١). هێندەیش من ئاگادار بم هەتا ئێستا نووسەری دیکەی کورد باسی نەکردووە. مامۆستا (مەسعوود محەمەد)یش ئەگەرچی بە شێوەیەکی زۆر زانستییانە لە لێکۆڵینەوەکەی خۆیدا (چەپکێک لە گوڵزاری نالی) سوودی لە زانیارییەکانی ناو وتارەکەی خۆدزکۆ وەرگرتووە، بەڵام باسی ئەوە ناکات ئەو وتارەی لە کوێ بەرچاو کەوتووە. مامۆستا بێجگە لەو زانیارییەی پێوەندی بە ژیانی نالییەوە هەیە، ئەوەیشی جەخت کردووە کە نالی کتێبێکی لەبارەی ڕێزمانی عەرەبییەوە هەبووە. ساڵانێک دواتریش لە کتێبەکەی د. ن. مەکنزیدا (Kurdish Dialect Studies) ئەو کورتە سەرنجەم بینی کە لەسەر ئەم وتارە نووسیویەتی(٢).

لەم بیست و ئەوەندە ساڵەی ڕابردوودا من کۆمەڵێ وتار و سەرچاوەی گرنگی زانستیم لەسەر زمانی کوردی و بابەتەکانی دیکەی سەر بە کوردەواری کۆ کردوونەوە (فۆتۆکۆپیم کردوون)، کە ڕەنگە تێکڕای بگاتە سێ هەزار لاپەڕەیەک. بابەتەکانی لای من لە پلەی یەکەمدا بە زمانی ئینگلیزین، بەڵام هەمیشە ئەوەم لە دڵدا بوو کە وتارەکەی خۆدزکۆیشم دەست بکەوتایە، ئەگەرچی من زمانی فرانسی ناخوێنمەوە. کە هەشت نۆ ساڵێک لەمەوبەر کاک نەجاتی عەبدوڵڵا هات بۆ پاریس بۆ خوێندن و پێوەندیی پێوە کردم، هەر زوو هەستم کرد ئەم پیاوە لە زۆربەی «ئەوانی دیکە» جیاوازە. لە هەلێکدا داوام لێکرد وتارەکەی خۆدزکۆم بۆ کۆپی بکات و دواتریش دام بە گوێیدا کە هەوڵێ بدات بیکاتە کوردی. وتی دەیکەم، بە مەرجێ تۆیش لە ڕووی زمانەوانییەوە پێیدا بچیتەوە. هەر زوویش ڕێک کەوتین.

خۆشبەختانە کاک نەجات لەو لاوانەیە کە بواری زانستی و بواری تۆژینەوەی خۆی دەناسێت و دەزانێ خۆی بە چییەوە خەریک بکات. ئەو بە ڕادەی یەکەم خۆی بۆ مێژوو، ئەویش مێژووی کوردستان، تەرخان کردووە. لەبەر ئەوە کە ئەو ئێستا هاتووە ئەم وتارەی کردووە بە کوردی ئەرکێکی نائاسان و بگرە ناخۆشیشی خستووەتە ئەستۆی خۆی. وەک ئەوەیە داوا لە من بکرێ وتارێک لەسەر کشتوکاڵی کوردستان بکەمە کوردی، کە نایکەم. لەگەڵ ئەوەیشدا ئەنجامی کارەکەی هیی ئەوەیە کە پەسن بدرێت و بەرز بنرخێنرێت.

لێرەدا مەسەلە هەر ئەوە نییە تێکستێک لە فرانسییەوە بکرێتە کوردی. ئالۆزییەکە لە پێش هەموو شتێکدا لەوەوە دەست پێدەکات کە بابەتی وتارەکە زمانەوانییە و پێویستی بە کۆمەڵێ تێرم (زاراوە) هەیە کە هێشتا لە زمانی کوردیدا جێگەی خۆیان نەگرتووە. لە سەردەمی ئەمڕۆدا هەموو زانستەکان زاراوەی خۆیان هەیە و کە تۆ زاراوەی زانستێکی تایبەتت نەزانی، ناپشتوانی لەو بوارەدا قسە بکەیت و بنووسیت. کۆسپی دووەم ئەو تێکست و ڕستە و دەستەواژە کوردییانەن کە لە وتارەکەدا بە کار هاتوون و سەرلەبەریشیان کەسێک ئامادەی کردوون و نووسیونی، ئەگەرچی خوێندەوارە بەڵام، نە زمانەوانە و نە نووسەر، بەڵکە سیاسەتمەدار و دەستەڵاتدارێکی سەردەمی خۆیەتی، مەبەستم ئەحمەد پاشای بابانە، کە ئاگادەر (Informant)ی خۆدزکۆی نووسەری وتارەکەیە.

ئەلیکساندەر خۆدزکۆ، بە پێچەوانەی پاشاوە، زمانەوانە (لینگویست یا فیلۆلۆگیست) و کۆمەڵێ زمانی ڕۆژهەڵاتی و ڕۆژاواییش دەزانێت. ئەو ئەگەرچی کوردیی نەزانیوە، بەڵام لەبەر ئەوەی شارەزای پێکهاتەی زمانە، بەتایبەت زمانانی ئێرانی، توانیویەتی زانیارییەکانی پاشای کوردی بابان لە چوارچێوەی زانستی زمانەوانیدا جێ بکاتەوە و بنەمای زانستییان لێوە هەڵێنجێ. لەگەڵ ئەوەیشدا وەک زانایەکی ڕاستەقینە خۆنزمگرانە پێ لەوە دەنێ کە شارەزای کوردی نییە و کارەکەی ناتەواویی تێدایە و بۆ کەسانی لە خۆی زاناتری بە جێ دەهێڵێت.

بایەخی ئەم گوتارەی خۆدزکۆ هەر ئەوە نییە کە وێنەیەکی ئەو سەردەمەی دیالێکتێکی زمانی کوردیمان پێشان دەدات و لە ڕووی مێژووی زمان و ڕێزمانەوە کۆمەڵێ زانیاریمان دەداتێ کە بۆ تێگەیشتنی ئەمڕۆی زمانی کوردی گرنگن. ئەم لایەنەمان هەر بە خوێندنەوەی وتارەکە بۆ دەردەکەوێت. بەڵام ئەمە تاکە وتار نییە لەم بوارەدا، چونکە پێش ئەم، چەند ڕۆژهەڵاتناسێکی دیکەیش لەسەر زمانی کوردییان نووسیوە، ئەگەرچی ئەوان لەسەر دیالێکتەکانی تریان نووسیوە، بەتایبەت دیالێکتەکانی کرمانجیی باکوور، و ئەم لەسەر بەشە دیالێکتی بابان (یا سلێمانی) کاری کردووە. بایەخی وتارەکە، لەپاڵ مێژووی ڕێزماندا، ئەوەیە کە بە هۆی تێکستەکانەوە، کە وا دیارە خۆدزکۆ هەمیشە پێی لەسەر ئەوە داگرتووە کە ئەحمەد پاشا بە نووسین بیداتێ، کۆمەڵێ وشە و دەربڕینمان بۆ ماوەتەوە کە هەندێکیان ئەمڕۆ، لەو بەشە دیالێکتەدا، هەر نەماون. بێجگە لەمانەیش لێرە و لەوێی وتارەکەدا هەندێ زانیاریی لاوەکیمان دەست دەکەون کە بۆ مێژووی ئەدەبی و سیاسی و کۆمەڵایەتیی کوردستان، بەتایبەت کوردستانی خواروو، گرنگن. هەر بۆ نموونە دەبینین ئەو تۆزە زانیارییەی لەسەر (نالی)ی شاعیر چەندە کەڵکی هەبووە بۆ ئەو لێکۆڵینەوە نایاب و دەگمەنەی کاتی خۆی مامۆستا مەسعوود محەمەد بڵاوی کردەوە.

خۆدزکۆ لە کات و سەردەمێکدا خەریکی ئامادەکردنی ئەم نووسینە بووە کە لە زۆر جێگەی دیکەی ئەورووپایش، زانایان و ڕۆژهەڵاتناسەکان هەوڵی ناسینی کورد و وڵاتەکەیان و زمانەکەیانیان داوە. خۆیشی لە پێشەکییەکەیدا ئەمە باس دەکات. دیارە ئەو کاتە ڕۆژهەڵاتناسەکانی رووسیا زۆر چالاک بوون و بە هۆی نزیکییەوە لە دەوڵەتی عوسمانییەوە دەرفەتی باشیان هەبووە لەسەر کورد لێکۆڵینەوە ئەنجام بدەن. هاندەری ئەو کارەیشیان هەر تەنیا خواستی زانستی یا کورددۆستی نەبووە، بەڵکە بەرژەوەندییە سیاسی و عەسکەری و ئابوورییەکانی ئیمپراتۆرییەتی قەیسەریی رووسیایش ئەوەی پێویست بووە. ڕۆژهەڵاتناسانی ڕۆژاواش هەر زوو کەوتنە خۆیان و چوونە ناوچەکانی کوردستان و دەستیان بە لێکۆڵینەوە کرد. ئەمانیش نوێنەری نارەسمیی بەرژەوەندیی کۆلۆنیالیستانەی وڵاتانی ئەورووپای ڕۆژاوا بوون. هاوکات لەگەڵ ئەمان و پێش ئەمانیش میسیۆنێرەکان لە کوردستان بوون و لەپاڵ کاری بەناو «زانستیدا» خەریکی بڵاوکردنەوەی دینی مەسیحییەت بوون و ڕێگەیشیان بۆ کۆلۆنیالیستەکان خۆش دەکرد. من بەرهەمی دیکەی خۆدزکۆم بەرچاو نەکەوتووە، بەڵام بەپێی قسەکانی پێشەکیی ئەم وتارە وا هەست دەکەم تا ڕادەیەک کوردی خۆش ویستبێت و هەوڵی دابێت بەرگرییەک لە زمانی کوردی بکات. لەناو ڕۆژهەڵاتناس و کوردناسەکاندا جاروبار وا هەڵکەوتووە کە کەسێکیان برێک هاودەردیی لەگەڵ کورددا هەبووە و شێوەی هەستێکی بەزەییئامێزی لا دروست بووە و دوو قسەی چاکیشی کردووە کە بە کەڵکی کورد بێت. ئەم هاودەردییە و ئەم هەڵوێستی جاروبار دۆستایەتییە هەرگیز ئەو ڕاستییە ناشێرێتەوە کە ئەوان بەشێک بوونە لە هەڵمەتی داگیرکارانەی کۆلۆنیالیستان (و دواتر ئیمپەریالیستان) و بە کارە زانستییەکانیان ڕێگەی ناسینی ڕۆژهەڵاتیان بۆ دەستەڵاتی سیاسی و ئابووری و عەسکەریی ڕۆژاوا خۆش کردووە.

چەند تێبینییەک لەسەر تێکستە کوردییەکە و بنەما ڕێزمانییەکان

یەک: ڕێزمان (و فۆنۆلۆگی)

<> لەمێ: ئاوەڵکارێکە بە مەعنای (لێرە) بە کار هێنراوە. کە ئێمە بیر لەوە بکەینەوە (لەوێ) واتە (لە ئەو جێگەیە)، کەواتە (لەمێ)یش واتە (لە ئەم جێگەیە). من وای بۆ دەچم (ێ)ی هەردوو وشەکە شێوەی سواو یا کورتکراوەی (جێ) بێت؛ واتە (لە ئەو جێ) سوابێت و بووبێتە (لە ئەوێ > لەوێ)، هەروەهایش (لە ئەم جێ > لە ئەمێ > لەمێ). شایانی باسە کە لە هەندێ بەشی ناوچەی گەرمیان ئێستاکەیش زۆر بە ئاسایی (لەمێ) لە باتیی (لێرە) بە کار دەبرێت.

دیارە لە سەردەمی دەستەڵاتی بابانەکاندا (لەمێ) بە کار هێنراوە. شاعیری گەورەی کورد (نالی)، کە خۆی هاودەمی ئەحمەد پاشای بابان بووە، وشەکەی لە شیعرێکدا بە کار بردووە، کە دەڵێ:

بە کوێری دوور لە (نووری) مایەوە (نالی) لەمێ، یا ڕەب!
فویووضی تۆزی ڕێگەی کوحلی چاوی ئەشکباری بێ (٣).

بەڵام شاعیری گەورەی کورد (مەحوی)یش، کە نزیکەی سی ساڵ دوای نالی لە دایک بووە و لە دەیەی یەکەمی سەدەی بیستەمدا کۆچی کردووە، ئەویش وشەکەی بە کار هێناوە و لە شیعرێکدا دەڵێ:

وەکوو ڕۆژ ئەو مەهە لەو دوورە دەرکەوت
لەمێوە ئەشک و ئاهی ئێمە سەرکەوت (٤).

<> کن: بە مەعنای (لا) یا (تەنیشت، نزیک). لە زۆر ناوچەی کوردستاندا بە کار دەبرێت بەڵام لە سلێمانی، کەرکوک و گەرمیان نەماوە. لە کرمانجیی ژووروودا بە شێوەی (نک) دەگوترێت و لەگەڵ وشەی دیکەی وەک (جەم، ڕەخ، دەڤ) هاوواتایە. دەبێ لە سەردەمی بابانەکاندا و تا سەرەتای سەدەی بیستەمیش بەکارهێنانی لەو ناوچانەیشدا ئاسایی بووبێت. (نالی) دەڵێ:

لەکن تۆ خار و خەس گوڵزارە بێ من
لەکن من خەرمەنی گوڵ خارە بێ تۆ (٥).

مەحوی دەڵێ:

کە من دڵ پڕ کەدەرم و لێڵە عەیشم
لەکن من بەس بکەن باسی صەفا، بەس (٦).

شێخ ڕەزای تاڵەبانی (ی کەرکووکی) دەڵێ:

تف لە کوز داکی لەلای خۆی کوڕی هێناوەتە دەر
گوو بە ڕیش بابی لەکن خۆی ئەمیش ئەولادی هەیە
.....
من لە کەرکووکەوە دێنێتە کن ئەم قەحپەژنە
لەگەڵم خەسمە فەلەک نییەتی بێدادی هەیە (٧).

<> لە ...دە: ئەحمەد پاشا لە قسەکانیدا لە دوای پریپۆزیسیۆنی (لە)وە، پۆستپۆزیسیۆنی (دە)ی بە کار هێناوە. خۆدزکۆیش ئەوە جەخت دەکات کە پۆستپۆزیسیۆنی (دە) بە دوای (لە)دا دێت. باوەڕ ناکەم مەسەلەکە ئەوە بێت پاشا وشەکەی خراپ گۆ کردبێت، چونکە لە هەموو جێگەیەکدا ئەمە دووبارە دەبێتەوە و هەروەها ئەوەیش دەزانین کە پاشا زۆربەی ڕستەکانی بە نووسینیش داوە بە خۆدزکۆ. لە کوردیی ئەمڕۆدا پۆستپۆزیسیۆنی (دا) جێگەی (دە)ی گرتووەتەوە. سەرنجڕاکێش ئەوەیە ئەم بارە لە کوردیی ژووروودا ڕێک بە پێچەوانەوە ڕووی داوە. لە تێکستە کلاسیکییەکانی کرمانجیدا (مەلای جەزیری، خانی) پۆستپۆزیسیۆنی (دا) بە کار هێنراوە. لە ڕۆژنامەکانی (کوردستان: 1898) و (ژین: 1919-1918)یشدا دیسان بە زۆری هەر (دا) دەنووسرێت، کەچی لە دەرچوونی مانگنامەی (هاوار: 1933)ەوە لە کرمانجیدا تا ڕادەیەکی زۆر(دە) جێگەی (دا)ی گرتۆتەوە.

کوردیزانانی کوردستانی موکریان زۆر جەخت لەسەر ئەوە دەکەن کە ئەو پریپۆزیسیۆنەی بۆ دۆخی لۆکاتیڤ (Locative) بە کار دەبرێت (دە)یە نەک (لە)، بەڵام لە سلێمانی (هەروەهایش بەشی زۆری کوردستانی باشوور و ڕۆژهەڵات) پۆستپۆزیسیۆنی (لە) بە کار دەبرێت. لە کرمانجیی سەرووودا (د: di) دەگوترێت و دەنووسرێت.

<> یەک: ڕاناوی هەردوولایی (Reciprocal pronoun)، لە زمانی ئەمڕۆدا زیاتر بە شێوەی (یەکتر، یەکتری، یەکدی) بە کار دەبرێت، ئەگەرچی لە هەندێ ناوچە (بۆ نموونە گەرمیان) هێشتایش (یەک) لە کاردایە؛ (تۆ منت خۆش دەوێ، منیش تۆم خۆش دەوێ، ئێمە یەکمان/ یەکترمان/ یەکتریمان/ یەکدیمان خۆش دەوێ). ئەحمەد پاشا (یەک)ی بە کار بردووە (یەک بە یەک دەڕێن و یەک بانگ دەکەن...).

<> دۆخی (ئۆبلیک): لە کۆمەڵێک زماندا هەبوونی

دۆخی ئۆبلیک [چەمـــاوە] (کـــاســـووسی ئۆبلیک) دیاردەیەکی ئاساییە. لە ئەمڕۆی زمانی کوردیدا دۆخی ئۆبلیک لە بەشی کرمانجیی سەرووی بە تەواوی پێڕۆ دەکرێت. هەبوونی ئۆبلیک لە کرمانجیدا بە یەکگرتنی دوو هۆ دروست دەبێت: گێنوس و دۆخەکانی ناکارا. لە ڕاستیدا لە کرمانجیدا ناو (Substantive) لـە دوو دۆخی کارا و بانگکردن (Vocative) بەولاوە، هەموو دۆخەکانی دیکە بە ئۆبلیک دادەنرێت. من لە ئەنجامی کـارکـردنێکی چڕوپڕدا لەسـەر کـرمـانجـیی باکـوور، گەیشتوومەتە ئەو باوەڕەی دۆخی ئۆبلیک لە کرمانجیی باکووریشـدا تا ڕادەیەک لاواز بووە، بەڵام ئەمـە تەنیـا زایەندی نێر (Masculine) دەگرێتەوە، دەنا کە ناوی مـــێ (Feminine) دەبێتـە بەرکاری ڕاستـەوخۆ، ناڕاستـەوخۆ یا ئیزافـە، دیسان هەر بە شێوەی ئۆبلیک گەردان دەکرێت.

وا دیارە دۆخی ئۆبلیک لە دیالێکتـەکـانی خـوارووی زمانی کوردیشـدا لە سەردەمێکدا هەبووبێت، بەڵام لە مـاوەی سـەد سـاڵی ڕابردوودا وردە وردە ون بووە. ئەم لەناوچوونەی دۆخی ئۆبلیک ئەنجـامێکی ڕاستـەوخۆی لەناوچوونی، یا کـزبوونی ڕۆڵی، گـێنوسـە لە کـوردیی خوارووادا. لە بەشەدیالێکتی موکریانیدا شوێنەوارێکی کـەمی ئۆبلیک مـاوە، بەڵام لەبەر ئەوەی ڕۆڵی گـێنوس لەوێش نەماوە، بەکارهێنانی ئەو دۆخە بەپێی بنەمایەکی ڕێکوپێکی زمانەوانی بە کار ناهێنرێت. مامۆستا هێمن (1921-1986) پێی وا بوو ئەو شـێـوە بەکـارهێنانە دەبێ بە تەواوی وازی لێ بهێنرێت.

لە تێکســـتــەکــانی خــۆدزکــۆدا دۆخی ئۆبلیک بە شێوەیەکی سیستەماتیک دەردەکەوێت. ئەمە ئەوە پێشان دەدات لەو سـەردەمـەدا دۆخی ئۆبلیک هەبووە، چونکە ئەحمەد پاشا لە هەمـوو قسـە و ڕستـەکانیدا پێڕۆیی کـردووە. لەم ڕووەوە من دوو سـەرنجم لا دروست بوون: ‹یەک›: ئۆبلیک لە قسەکانی پاشادا هیچ پێوەندییەکی بە زایەند (گـێنوس)ەوە نییـە؛ ‹دوو›: دۆخی ئۆبلیک هەر دۆخی بەرکاری ڕاستەوخۆ (Accusative) یـە، نەک دۆخـەکـانی دیکەی وەک بەرکـاری ناڕاسـتـەوخـۆ (Dative) یـــا (Ablative) و (Genitive). خۆدزکۆ لە ڕوونکردنەوەی ئەم باسەدا تەنیـا بەوە خۆی پەڕاندووەتەوە کە «دۆخی بەرکارێتی ... لە ڕێگەی (ی) کۆتایی دروست دەبێ..» [بنەمای 9 لە بەشی ـ ناو ـ]. ئەم باسە هەڵدەگرێ قسەی زۆرتری لەسەر بکرێت.

‹› پاشگر (سوفیکس)ی (ـەوە): خـۆدزکـۆ لە کـاتی گەردانکردنی هەندێ کرداردا لەوە سەری سووڕ ماوە کە دەبێ (کـردەوە، بکەوە، دەکـەیەوە) لە کـوێوە هاتبـێتن و بنەمـای دروسـتـبـوونیـان چی بێت. ڕاسـتـیـیـەکـەی ئەم پاشگرە ڕۆڵێکی یەکـجـار گـرنگ و گـەورەی بینیـوە و دەبینێ بۆ دەوڵەمەندکـردنی زمـانی کـوردی. بەشـێک لە کـردار و ناوە کـوردییـەکـان بە پێـوەلکاندنی پاشگری (ـەوە) واتایەکی تازە وەردەگرن. تەنانەت ئەمڕۆیش ئێمە دەتوانین بۆ دروستکردنی وشـە و چەمکی تازە سوود لەم پاشگرە وەربگرین.

‹› پێشگری دە (ئە)ی کردار: هێندەی من ئاگـادار بم لە هەمـوو زمـانی کـوردیدا تەنیـا شـێـوەی قسـەکـردنی ناوچەکانی سلێمانی، گەرمیان و سنە و ئاخێوەرانی بەشە دیالێکتی (فـەیلی)ن کـە لە بنەمـای بەکـارهێنانی (دە) لایان داوە، دەنا هەمـــوو زاراواکـــانی دیکـەی کـــوردی پێشگری کرداری (دە، د، ت) بە کار دەبەن. مـامۆسـتـا تۆفـیـق وەهبی (1894-1984) بەم پێـشـگرە دەڵێ (پێـتـەقـاڵبی)، د. ن. مـەکـەنزی پێی دەڵێ (Modal affixes)، یان هەر تەنیا پێشگر (Prefix).

لە بەشەدیالێکتی سلێمانیدا ئەم بەکارهێنانی (ئە)یە دیاردەیەکی تازەیە و پێم وایە لە ســەرەتای ســەدەی بیـسـتـەمـدا پەیدا بووە، چونکە شـاعـیـر و نووسـەرانی کـلاسـیـکی سـەدەی نۆزدەیەم هەمـــوو (دە)یان بە کـــار هێناوە. تۆفیق وەهبی دەڵێ لەبەر ئەوەی سەعـید سدقی لە حەفـتـاکـانی سەدەی نۆزدەمدا چووەتە بەر خوێندن لە مزگەوتەکانی سلێمانیدا، تەنانەت لەو ڕێزمانەیشدا کە سـاڵی (1928) بڵاوی کردووەتەوە هەمیشە (دە)ی بە کـــار هـانیـــوە و دەبێ (ئە)ی بە گـــۆڕینێکی عـــامی زانیبێ(٨). نالی، سالم و مەحوی لە شیعرەکانیاندا (دە)یان بە کـار بردووە. مەولانا خالیدی شارەزووریی نەقشبەندی (1779-1827) لە عەقیدەنامەکەی خۆیدا (دە)ی بە کار هێناوە (٩)، هەروەهایش شێخ حوسەینی قازی (1790-1868).

مـــامـــۆســـتـــا وەهبی پێی وایە (ئە) لەژێر تاوی بەشەدیالێکتی ئەردەڵان و جافیی شارەزووریدا هاتووەتە ناو زمانی قسـەکردنی شاری سلێمانییەوە. لە زمانی ئەدەبیی ستانداردی کوردیدا لە سەرەتای حەفـتـاکـانی سـەدەی بیـسـتـەمـەوە (دە) وەک پێشگری کـردار، بۆ بنیاتنانی کرداری ڕانەبردووی سادەی ئاگادەر و ڕابردووی ناڕەبەق (بەپێی دەربڕینی مـامۆسـتـا وەهبی!) جێگەی

گرتووە و تا ڕادەیەکی باش چەسپیوە و بە نزیکەوە هەموو نووسەرانی کورد بە کاری دەهێنن. بەڵام لە زمانی ڕۆژانەی قسەکردندا دیارە خەڵکی گەرمیان (بە کەرکووکیشەوە) و سلێمانی و ئەردەڵان هێشتا هەر (ئە) دەڵێن.

◇ ئەز: ڕاناوی کەسی یەکەمی تاک لە دۆخی کاراییدا هەندێ جار (ئەز) بە کار هێنراوە. لەم بارەیەوە پێشتریش شت نووسراوە. ڕەگوڕیشەی (ئەز) لە زمانی کوردی و زمانە ئێرانییەکاندا زۆر کۆنە. لە فارسیی کۆندا (فارسی باستانی Old Persian) بە شێوەی (ئەدەم) و لە ئاڤێستادا بە شێوەی (ئەزم) هاتووە. لە فۆلکلۆری کوردیدا پەندێک هەیە دەڵێ (ئەگەر زانیت ئەزم، ئەگەر نەتزانی دزم). (ئەز) لە چەند شیعری نالیدا هەیە.

لە کرمانجیی سەروودا بنەماکانی بەکارهێنانی (ئەز و من) زۆر ڕێکوپێکن و جێی خۆیان گرتووە. هەندێ لە نووسەرانی کوردی باشوور و ڕۆژهەڵات لەم ساڵانەی دواییدا دەیانەوێ (ئەز) بخەنە ناو نووسینەکانیانەوە، بەڵام زۆر بە شێوەیەکی هەڵە و نەزانانە ئەم کارە دەکەن. بنەمای ڕێزمانیی ئەم دوو ڕاناوە دەکرێ بەم جۆرە کورت بکرێتەوە:

کرداری ڕانەبردوو، تێپەڕ بێت یا تێنەپەڕ، ڕاناوی بکەری (ئەز) دەبێت: ئەز دەنووسم، دەڵێم، دەبینم = ئەز دەچم، دێم، دەخەوم. بۆ کردارەکانی ڕێژەی ڕابوردوو، تەنیا کرداری تێنەپەڕ (ئەز) وەردەگرێت: ئەز هاتم، چووم، ڕاوەستام، خەوتم.. هتد، بەڵام: من نووسیم (نڤیسی)، وتم (گۆت)، خواردم (خوار)، پرسیم (پرسی)...هتد. هەروەها کاتێ ڕاناوی کەسی یەکەمی تاک لە دۆخی (ئۆبلیک)دا دێت، دەبێ (من) بێت نەک (ئەز): ماڵی من، براکەی من، بۆ من، لە منەوە، لە مندا، ئەو من دەناسێت...هتد.

مامۆستا تۆفیق وەهبی پێی وایە لەدەستدانی (ئەز) لە کوردیی خوارووودا هەڵەیەکی گەورە بووە و لەژێر کارکردی ئەردەڵانی ـ جافیدا ڕووی داوە: «ئەمە غەڵەتێکی گەورە بوو لەچاو سرشتی ئەسڵی زمانی کوردیدا. دیارە زمانەکەمان دەمێکی زۆر نییە کە (ئەز)ی فەرامۆش کردووە. میستەر ڕیچ لە ساڵی 1820 دا لە سلێمانی گۆرانییەکی بیستووە کە تێیدا ڕستەی ـ ئەز دەناڵم ـ هەبووە» (١٠).

◇ ڵ > ر: یەکێک لە نیشانە هەرە دیار و جیاوازیدانەرەکانی نێوان بەشەدیالێکتەکانی ناوچەی سۆران و بابان، لە ڕووی فۆنەتیکییەوە، ڕەنگە ئەو دوو فۆنیمەی ڵ = ر بێت. بەشێکی زۆری ئەو وشانەی لە ناوچەی بابان فۆنیمی (ڵ)یان تێدایە، لە سۆران (ڵ)ـەکە بە (ر) بێژ دەکرێت.

لە تێکستەکانی ئەحمەد پاشای باباندا، ئەم فۆنیمە بە شێوەیەکی سەرنجڕاکێش بەپێی فۆنەتیکی ناوچەی سۆران بێژ کراوە، واتە زۆربەی ئەو وشانەی ئەمڕۆ لە سلێمانی و گەرمیان و موکریان و بەشەدیالێکتەکانی کوردیی نێوەڕاست (بێجگە لە سۆران) فۆنیمی (ڵ)یان تێدایە، ئەو بە شێوەی (ر) بێژی کردوون: بڵێ > برێ، خەڵووز > خەرووز، ئەمساڵ > ئەمسار، هەڵامەت > هەرامەت، کوتاڵ > کوتار، پەشتەماڵ > پەشتەمار، لەگەڵ > لەگەر، ساڵێک > سارەک، ماڵەوە > مارەوە، حاڵ > حار، حاسڵ> حاسر. ڕاستییەکەی ئەگەر ئەمە تەنیا یەک دوو جار ڕووی بدایە، وامان دادەنا کە خۆدزکۆ لە گواستنەوەدا هەڵەی کردبێت، بەڵام لەبەر ئەوەی لە بەشی هەرە زۆری تێکستەکەدا ئەمە دووبارە و چەند بارە دەبێتەوە، دەگەینە ئەو باوەڕەی کە پاشا هەر وا قسەی کردووە. بەڵام پرسیارێکی گرنگ ئەمەیە: ئایا ئەمە جیاوازیی نێوان زمانی پاشا و ڕەعییەتە؟ ئایا خەڵکی شارەکەیش ئەو کاتە هەر وا قسەیان کردووە، یا ئەمە تەنیا شێوەی ئاخاوتنی پاشایە؟ من خۆم گوێم لێ بووە کەسێکی سەر بە بنەماڵەی بابان (نەوەی ئەمڕۆ) کە قسەی کردووە هەندێ جار ئەو فۆنیمی (ڵ) ـەی گۆڕیوە و کردوویەتی بە (ر). ئەگەر باشم لە بیر مابێت، بەتایبەت بۆ (لەگەڵ) دەیگوت (لەگەر).

مەکەنزی لە کتێبەکەی خۆیدا سەرنجێکی لەم بارەیەوە نووسیوە، دەڵێ: ئەوەی کە [پاشا] زۆر جار، بەڵام هەمیشە نا، (ڵ) وەک (ر) بێژ دەکات، دەکرێ وا لێک بدرێتەوە کە تایبەتێتییەکی ئەریستۆکراتییانەیە. یان شێوەیەکی ناسلێمانییانەیە، کە زەحمەتە شێوەیەکی کۆنی زاراواکە بێت (١١).

◇ د > ت: لە دوو جێگەدا دەنگی (د) گۆڕاوە و کراوە بە (ت): کرد (کرت) ، نامەرد (نامەرت). لەوەیە ئەمە هەر هەڵەیەکی ئاسایی بێت کە پاشا لە کاتی نووسیندا کردبێتی، یا خۆدزکۆ بە هەڵە گواستوویەتییەوە.

<> بەشێک لەو بنەما ڕێزمانییانەی خۆدزکۆ لە وتارەکەیدا پێشکەشی کردوون، لەگەڵ ڕاستییەکانی زمانی کوردیدا ناگونجێن. ڕەنگە ئێمە بتوانین لەم لایەنە بگەین و وای پاساو بدەین کە کابرا زمانەکەی نەزانیوە و کارەکەی لە جێگەی قسەپێکردنی زمانەکە، کوردستان، ئەنجام نەداوە. بەڵام هەندێ لە ئەنجامگرییەکانیشی هێندە نازانستییانەن کە بۆ کەسێکی شارەزای زمانەوانی ناکرێ بکەوێتە هەڵەی لەو جۆرەوە [نوختەی 16 و 23 و 35ی بەشی ناو].

هەڵەیەکی زۆر ئاشکرای خۆدزکۆ بەکارهێنانی، یا تێکەڵکردنی، تێرمە ڕێزمانییەکانە. ئەو لە گەلێ جێگەی وتارەکەیدا کە دێت کرداری فەرمان/ئەمر (Imperative) باس دەکات، نموونەکانی هیی فەرمان نین، بەڵکە هیی ڕانەبوردووی خوازیارین (Present subjunctive)، کە مامۆستا وەهبی ناوی دەنێ (موزاریعی پەیڕەوی). ئەم دوو ڕێژەیەی کردار دوو شتی جیاوازن. باوەڕ ناکەم خۆدزکۆ نەیتوانیبێت پاشا حاڵی بکات، بە تورکی و بە فارسی، و لێی بپرسێت کە کورد ئەم کردارە چۆن دەڵێن و چۆنی بە کار دەهێنن. هەروەک دەبێ پاشایش توانیبێتی بە ئاسانی بۆی ڕوون بکاتەوە. هەڵەکردن بە تایبەت لەم نوختەیەدا سەیر دێتە پێش چاو، لەبەر هۆیەکی ئاسان؛ ڕێژەکانی دیکەی کردار دەکرێ بۆ شەش کەس گەردان بکرێن، بەڵام فەرمان تەنیا بۆ دوو کەس گەردان دەکرێت:کەسی دووەمی تاک و کەسی دووەمی کۆ.

دوو: وشە و دەستەواژە

<> بیدمشک: ئەحمەد پاشا لە جێگەیەکدا باسی خواردنەوەی شەربەتی (بیدمشک) دەکات، کە وا پێ دەچێت ئەو سەردەمە خواردنەوەیەکی باو بووبێت و لە کەبابخانە و چێشتخانەکان لەگەڵ نان و خۆراکدا دانرابێت. دیارە وشەکە بەو شێوەیەی پاشا نووسیویەتی فارسییە. فارس پێی دەڵێ (بیدمێشک = بیدمشک). گیوی موکریانی پێی دەڵێ (بێ مشک> بیرمشک) و وای لێک دەداتەوە: دارێکە وە دارەبی دەچێ، ئارەقی گوڵە بۆنخۆشەکانی دەگیرێ وە لەویش شەربەتی دروست دەکەن(١٢). مامۆستا هەژاریش پێی دەڵێ (بیمیشک) و لە ڕوونکردنەوەدا دەڵێ: جۆرێ بییە گوڵی سپی و بۆنخۆش دەکا(١٣).

<> جموشگەها: پاشا ئەم وشەیەی بەرانبەر (جمگە یا جومگە)ی ئەمڕۆی کوردی بە کار بردووە. شایانی سەرنجدانە کە وا پێ دەچێ لە (جنبشگە یا جنبشگاە)ی فارسییەوە هاتبێت و ئەم هەموو گۆڕانەی بەسەردا هاتبێت، ئەگەرچی لە فارسیی ئەمڕۆدا وشەیەکی وەها هەر نییە. (جنبشگە) واتە جێگەی سووڕانەوە و بزووتن. دیارە جمگە یا جومگەیش ئەو جێگەیەیە کە دوو ئێسک (ئێسقان) بە یەک دەگەن و بە هۆی پارچەیەک کرتێنکەوە کە دەکەوێتە نێوانیان دەتوانن بسووڕێنەوە و ببزوون.

<> دیوانخانە: شێوەی باوی لە کوردیی ئەمڕۆدا (دیوەخان)ە. شێوەی دیکەیشی هەیە وەک (دیوان، دیواخان، دیواخانە، دیوەخانە).

<> گزنگ : بە ڕاستی من پێم وا بوو ئەم وشەیە لە زمانی کوردیدا نوێیە و ڕەنگە ئەم چل پەنجا ساڵەی دوایی پەیدا بووبێت.

<> داخستن: بە مەعنای پانکردنەوە، بڵاوکردنەوە و دانانی شتێک لەسەر زەوی (سفرە، حەسیر، دۆشەک، قاڵی و هتد). ئەمڕۆ زیاتر دەگوترێ (ڕاخستن). لە ناوچەی گەرمیان تا سی ساڵ لەمەوبەر هەر دەگوترا (داخستن) نەک (ڕاخستن). نازانم ئێستایش وا دەڵێن یا نە. پێشگری (دا) کە یەکێکە لەو پێشگرانەی بە هاوکاریی کردارێکی سادە، کرداری لێکدراو (Compound verb) دروست دەکات، بە ڕادەی یەکەم بزووتنەوەیەک دەگەیێنێ لە سەرەوە بۆ خوارەوە، لە بەرزییەوە بۆ نزمی.

<> چشت: لە کوردیی ئەمڕۆدا بە زۆری دەگوترێ (شت). هەر ئەم شێوەیەیش بۆتە بەشێک لە تێرمی (شتومەک) کە لە ناوچەی سۆران کورت کراوەتەوە و بووەتە (شمەک). لە ناوچەی گەرمیان جاران دەگوترا (چت). لە بادینانی و کرمانجیدا دەگوترێ (تشت).

<> یەملک (یەملیک): وشەیەکی تورکییە بە مەعنای (نان، خۆراک، خواردن، شێو، شیو، چێشت).

<> سفرە، بریانی، پڵاو: کۆمەڵە تێرمێکی گرنگن لە بواری نانخواردن و میوانداری و کەیف و ڕابواردن و سەیراندا.

<> چاوەش (یا چاووش): شمشێربەدەست، پاسەوان، نامەبەر، مۆسیقاژەنی کۆشکی پاشا. لەم تێکستەدا هەر

له باتیی خزمەتکار بە کار هاتووە.

<> کیلەرچی (وشەیەکی تورکیی عوسمانییە): کیلەر یا کیلار، ئەنبار، عەمار یا عەمبار: جێی هەڵگرتن و پاراستنی خواردەمەنی و ئازووخە. کیلەرچی: خزمەتکار، نۆکەر، بەڵام زیاتر بۆ سەرۆکی خزمەتکارانی کۆشک دەگوترێ، بەتایبەت ئەوەی کە بەرپرسی ئامادەکردنی خوان و خواردنەوەیە.

<> دراو: وا باوە کە دەبێ لە (دراخما)ی یۆنانییەوە، و لە ڕێگەی زمانی عەرەبییەوە، هاتبێتە ناو زمانی کوردییەوە [دراخما > درهەم > درەم > دراو یا دراڤ]. وشەی درهەم لە قورئانی پیرۆزدا هەیە: (وشروه بثمن بخس دراهم معدودة وکانوا فیه من الزاهدین)، سوورەتی یووسوف، ئایەتی بیستەم.

<> مانهەڵگرتن: لە کوردیی ئەمڕۆییدا دەڵێین (مانگرتن) و ئەمەیش چەمکێکی زیاتر سیاسیی هەیە کە بەرانبەر (اضراب)ی عەرەبی و (Strike)ی ئەورووپایی بە کار دەهێنرێت. وا پێ دەچێت لە سەردەمی بابانەکاندا وترابێ (مانهەڵگرتن)، کە دەکرێ لەگەڵ (ڕقهەڵگرتن) بەروارد بکرێت. لە ناوچەی گەرمیان کاتی خۆی وشەکە تەنیا بۆ ئاژەڵ دەگوترا نەک بۆ مرۆڤ؛ بۆ نموونە دەیانگوت: ئەو وڵاخە مانی گرتووە. ئاوەڵواتایەکی (مانگرتن) هەر لە گەرمیان (سینکردن) بوو؛ دەگوترا: وڵاخەکە سینی کردووە. لەم تێکستەی ئەحمەد پاشایشدا وشەکە لە باسی بەرازدا بە کار هاتووە.

<> وشەی سەیر: لە تێکستەکەی خۆدزکۆدا (کە لە ڕاستیدا قسە و نووسینی ئەحمەد پاشای بابانە) هەندێ وشەی سەیر و واتانەدار هەن کە نازانم لە کوێوە هاتوون و لە ڕووی ئێتیمۆلۆگییەوە ڕەگوڕیشەیان دەگاتە کوێ. دوور نییە خۆدزکۆ لە نووسینەوە و گواستنەوەی تێکستەکەدا هەڵەی کردبێت، چونکە دەیان هەڵەی دیکەیش هەن. پاشا لە جێی (ئاسک) دەڵێ (ڕەنی) کە، هێندەی من ئاگادار بم، خزمایەتیی لەگەڵ هیچ زمانێکدا نییە. د. ن. مەکنزی ـ یش هەر ئەم وشەیەی پێ سەیر بووە. وشەیەکی سەیری دیکە (داغبێ)یە کە مەبەست، بە قسەی پاشا و خۆدزکۆ، چۆلەکەیە. من بە دووری نازانم ئەحمەد پاشا (دەعبا)ی وتبێ (یا نووسیبێ) و خۆدزکۆ بە هەڵە تۆماری کردبێت.

سێ: هەندێ زانیاریی لاوەکی، بەڵام گرنگ

<> مامۆستا مەسعوود محەمەد لە لێکۆڵینەوەکەی خۆیدا لەسەر نالی، وای بۆ دەچێت کە ئەحمەد خان (یا پاشا) تەنیا ساڵی 1853 لە پاریس بووبێت. ڕاستییەکەی ئەوەیە کە خۆدزکۆ دەڵێ لەو ساڵەدا هاتۆتە پاریس، بەڵام لە جێگەیەکی دیکەی هەر ئەو وتارەدا بە ڕوونی ئەوە دەڵێ کە هەتا کۆتاییی مانگەکانی ساڵی 1854 پێکەوە کاریان لەسەر ڕێزمانی کوردی کردووە. دواتر باسی ئەوە دەکات کە پاشا بانگ کراوەتەوە بۆ ئەستەمووڵ. کەواتە پاشا بە لای کەمەوە تا کۆتاییی ساڵی 1854 لە پاریس بووە و ئەگەر زۆریش بە پەلە چووبێتەوە بۆ ئەستەمبووڵ، ئەوا دەبێ لە سەرەتای ساڵی 1855دا گەڕابێتەوە. بۆ پیاوێکی وەکوو پاشا کە زۆریش نەخۆش بووە، ئەقڵگیر نییە هەر وا بە پەلە ملی ڕێ بگرێت و پاریس بە جێ بهێڵێت. ئەم زانیارییە دەبێتە پاڵپشتێکی گەورەتر بۆ تیۆرییەکەی مامۆستا مەسعوود کە نالی لە 1855دا نەمردووە و ئەو ڕەفاقەت و هاوڕێتییە چەند ساڵەیەی لەگەڵ ئەحمەد پاشادا لە ئەستەمبووڵ هەیبووە دەکەوێتە دوای ئەو ساڵە، واتە دوای ئەوەی پاشا لە پاریسەوە گەڕاوەتەوە بۆ ئەستەمبووڵ و (نالی)یش لە شامەوە چووە بۆ لای بۆ ئەوێ.

لەم وتارەی خۆدزکۆدا دوو دەنگوباسمان لەبارەی نالییەوە بۆ تۆمار کراون، بێجگە لە ناساندنێکی کورت. دەنگوباسی یەکەمیان ئەوەیە کە ئەحمەد پاشا بە خۆدزکۆ دەڵێ: مەلا خزر، کە زیاتر بە ناوە ئەدەبییەکەی وەک نەعلی ئەفەندی ناسراوە، لە سووریایە، لە شام. دەنگوباسی دووەمیش ئەوەیە کە نالی پێشتر ڕێزمانێکی عەرەبیی تەرجەمەی کوردی کردووە. ئەم دوو دەنگوباسە لەبەر ئەوە گرنگن چونکە نە پێداهەڵدان و نرخاندنن و نە خەیاڵ، بەڵکە ڕاستەقینەی لەو بابەتەن کە بناغەی ماددییان هەیە؛ پاشا دەزانێت کە مەلا خزری نالی لەو کاتەدا لە سووریایە و لەوێ دەژی، هەروەها باسی کتێبێک دەکات کە کردوویەتی بە کوردی و دەبێ پاشا خۆی چاوی بەو کتێبە تەرجەمەکراوە کەوتبێت، چونکە دەڵێ پێشتر ئەو کارەی کردووە، واتە پێش ئەوەی ئەم بێت بۆ پاریس. ئەگەر پاشا لە قسەکەی خۆی دڵنیا نەبووایە دەیگوت بیستوومە کتێبێکی وای هەیە، یان دەیگوت خەریکە کتێبێکی وا ئامادە دەکات. هەرچی

ناساندنەکەیە بە ڕادەی یەکەم هەڵوێستی ڕێز و شانازیی پاشـایە بۆ نالی، نەک ڕاسـتـەقـینەی مـاددی. ئەم ناسـاندنەیش دوو بەشـە؛ یەکـەمـیـان ئەوەیە کـە نالی زانایەکی بەناوبانگە، دووەمـیش ئەوەیە کـە خـۆی بۆ دیالێکتە جیاوازەکانی زمانی کوردی تەرخان کردووە. سەربـاری ئەوانەیش پاشا بەڵێنی بە خۆدزکۆ داوە کە بە نالیی بناسێنێت، واتە کـارێک بکات خۆدزکـۆ و نالی دەسـتـیـان، یا دەنگیـان، بە یەکـتـری بگات، بۆ ئەوەی لەبارەی زمـانی کـوردییــەوە هاوکـاری بکەن. دیارە لەمـەیشـدا پاشا هەم ڕیالیسـتـانە بیـری کردووەتەوە و هەمـیش خـۆنزمگرانە، چونکە زانیـویەتی ئەو هەمـوو زانیارییەی بۆ کارەکەی خۆدزکۆ پێویستن ئەم دەرۆستیان نایەت و پێی هەڵناسـووڕێت، لەبەر ئەوە وای بە چاک زانیوە بە کەسێکی بناسێنێت کە لە خۆی شارەزاترە و لەم بوارەدا دەستڕۆیشتووە. خاڵێکی سەرنجڕاکێش، بۆ من، ئەوەیە کە لە قسەکانی پاشا و خۆدزکـۆیشدا نالی وەک شـاعـیـر باس نەکـراوە، بەڵکە وەک زانا و زمـانەوان و فـیـلۆلۆگـیـسـت و وەرگـێـڕ. تەنانەت لە دوا بەشی لێکۆڵینەوەکەدا خۆدزکۆ هەندێ شیعری بڵاو کردووەتەوە، کە هیی باباتاهیـری هەمـەدانین، کەچی شـیـعری نالیی بڵاو نەکردووەتەوە و باسیشی ناکات. هیچ گومان لەوەدا نیـیـە کـە پاشا دەیزانی نالی شـاعـیـرە و شـاعـیـرێکی گەورەیشە، چونکە ئێمە دەزانین بە هۆی مردنی سلێمان پاشای بابان و هاتنە سەر تەختی هەر ئەم ئەحمەد پاشایە خۆیەوە، نالی شیعرێکی جوان و بەرزی نووسیوە:

تا فەلەک دەورەی نەدا ـ سەد کەوکەبی ئاوا نەبوو ـ
کەوکەبەی میهری موبارەک تەلعەتی پەیدا نەبوو.

ئەو شـیـعـرەیشی نەوتبـایە، دیسان پاشا هەر دەیزانی نالی شـاعـیـرێکی گەورەیە، چونکە ناوبانگی نالی ئەو کـاتە زۆر لە سنووری مـیـرنشـینیی بابان بەولاوەتریش ڕۆیشـتـبـوو. ئەوجـا خـۆدزکـۆیەک هێندە بە پەرۆشـەوە بوویێت کـار لەسەر زمان و ئەدەبی کـوردی بکات، بۆچی داوای لە پاشا نەکردووە هەندێ لە شیعرەکانی نالیی بۆ بنووسـێـتـەوە، یا تەنانەت یارمـەتیی بدات بۆ ئەوەی بیـانکاتە فـرانسی؟ خـۆدزکـۆ وەک زانایەکی ئەورووپایی بێگومان ئەم داوایەی لە پاشا دەکرد ئەگەر بیزانیایە نالی شاعیرێکی گەورەیشە. کەواتە، من هیچ بە دووری نازانم کە ئەحمەد پاشا باسی شاعیرێتیی نالیی لای خۆدزکۆ نەکردبێت. کە باسـیشی نەکردووە، دەبێ لە دڵی خۆیدا بڕیارێکی وا گـرنگی دابێت، دەنا چۆنە لە مـاوەی ئەو یەک ساڵ و چەند مانگەدا کە پێکەوە کاریان کردووە و پاشا لە پاریس ژیاوە، تاکە جارێک لە دەمی دەرنەچووە بە خـۆدزکـۆ بڵێ کـە نالی نەک هەر زمـانزانە، بەڵکە شاعیرێکی گەورەی کوردیشە. تەنانەت کە بەڵێنی ئەوە دەدات بە یەکیان بناسێنێت، بەو نیازە دەیکات کە نالی لەبارەی زمـانی کوردییەوە کۆمەکی خۆدزکۆ بکات. کە بەڵێنی ئەوەیش دەدات دیوانی شیعری کـوردیی بۆ پەیدا بکات (مـەجـمـووعـە، ئانتـۆلۆگی)، باسی شـیـعـرەکـانی ئەحـمـەدی خـانی دەکـات (لەبەر هۆیەک کـە من تێی نەگەیشـتم، پاشا بە دابل یا دابەل ناوی دەبات) و باسی (مـەم و زین)ی بۆ دەکات. پاشا کە باسی نالی دەکات دەڵێ «ناوە ئەدەبییەکەی» نەعلییە، بەڵام کە باسی شێخ ئەحـمـەدی دەکـات دەڵێت (تەخـەللوص)ی دابلە. ئەوەی شـارەزای شـیـعـری ڕۆژهەڵاتیی فـارسی و کـوردی و عـوسمـانی بێت دەزانێت وشـەی (تەخەللوص) تەنیـا بۆ ناوی شـاعـیـران بە کـار هێنراوە. تۆ کـە وتت مـەلا فلانکەس تەخەللوسی فلانە، ئیدی ئێمە دەزانین ئەو زاتە شاعیرە.

ئەحـمـەد پاشـا بە خـۆدزکـۆی نەگـوتووە کـە نالی شـاعـیـرێکی گەورەی کـوردە، بەڵام دەیەوێ کـارێکی وا بکات خۆدزکۆ بتوانێت پێوەندیی پێوە بکات، بەشکەم نالی بۆ لێکۆڵینەوەی زمـانی کـوردی هاوکـاریی بکات و یارمـەتیی بدات. باشە خۆ دەبێ پاشا ئەوەی لە بەرچاو گـرتبێت کە ئەگەر سبـەینێ نالی و خۆدزکۆ چاویان بە یەکـدی کـەوت یا نامـەیان بۆ یەکـتـر نووسی، ئەم ڕازە ئاشکرا دەبێت و ئەوەدەم هەم نالی و هەم خـۆدزکـۆیش دڵیـان لێی دەڕەنجێت. ئایا دەکرێ وای دابنێین کە پاشا، لەبەر هەر هۆیەک بێت، لە نالی دڵگران بووە؟ بۆ نموونە لەبەر ئەوەی نالی پێش ڕووخـانی ئەمـارەتی بابان سلێمـانیی بە جێ هێشـتـووە. ئەمە نابێـتە بەڵگەیەکی بەهێز بۆ ئەوەی پاشا باسی شاعیرێتیی نالیی نەکردبێت. پرسیـارێکی دیکە ئەوەیە ئایا دەکرێ پاشا شاعیرێتی و شاعیربوونی پێ شتێکی ئەوەندە گرنگ نەبووبێت کە شایانی باسکردن بێت؟ ئەمـەیش زۆر جێی باوەڕ نییـە. هەر نەبێ پاشا لەوە گەیشتووە کە زانایەکی وەک خۆدزکۆ عەوداڵی ئەوەیە شیعری کوردیی دەست بکەوێت، ئیتر بۆ دەبێ شاعیرێتیی نالیی لێ بشێرێتەوە؟ ئێستا کە ئەم وتارە دەنووسم، من هیچ بەڵگەیەکی مـەنتیـقـیی وام بە بیردا نایەت بڕێک ڕووناکایی بهاوێژێتـە سەر باسـەکە. لەبەر ئەوە بە پێشکەشکردنی ئەو پرسیـار و گـومـانانە، جارێ، ئەم پەنجەرەیە دادەخەم.

پاشـای بـابان کـە باسی نـالی بۆ خـۆدزکـۆ دەکـات پێی

دەڵێ کە نالی کتێبێکی لەسەر ڕێزمانی عەرەبی تەرجەمەی کوردی کردووە. ئەم دەنگوباسە لە لایەن پاشاوە هیچ گومانی تێدا نییە. مامۆستا مەسعوود محەمەد لە کتێبەکەی خۆیدا بە جەختەوە باسی ئەوە دەکات کە کتێبێکی وا هەبووە و وا پێ دەچێت لە مزگەوتەکاندا خوێنرابێت. مامۆستا دەڵێ مەلا محەممەدی مەلا ئیبراهیم (دلاوەر) باسی ئەم سیپارە (نامیلکە)یەی کردووە و تەنانەت بەیتێکی لێ لە بەر بووە، کە ئاوا بووە:

گۆشتی قەلەو حوققە بە چواردە پارە
وەقتێ گوتت حوققە ضەمیر دیارە (١٤).

خۆدزکۆ دەڵێ پاشا بەڵێنی داوەتێ کە کۆمەڵە شیعرێکی شێخ ئەحمەد(ی خانی)ی بۆ پەیدا بکات. ڕاستییەکەی نە پاشا و نە خۆدزکۆ ناوی (خانی)یان نەهێناوە، بەڵام هیچ گومان لەوەدا نییە کە مەبەستیان خانیی شاعیری گەورەی کورد و خاوەنی داستانی نەتەوایەتیی کورد مەم و زینە. پاشا وەک (شێخ ئەحمەدی) ناوی بردووە و ئەوەیشی وتووە کە لە جەزیرە لە دایک بووە، هاوسەردەمی شاعیر و سۆفیی گەورە جامی بووە و پۆیەمێکی هەیە ناوی (مەموزین)ە. لەم سێ قسەیە تەنیا باسی مەم و زینەکەیان ڕاستە، دەنا خانی (1651-1707) لە بایەزید لە دایک بووە و زۆر دوای جامی (کە ساڵی1492 مردووە) لە دایک بووە و ژیاوە. بە دووریشی نازانم پاشا لەنێوان خانی و مەلای جەزیریدا (کە هەردووکیان ناویان شێخ ئەحمەدە) باسەکەی لێ تێک چووبێت، چونکە زۆرتر ناوی جەزیری لەگەڵ جامیدا دەبرێت، ئەگەرچی لای هەردوویان، جەزیری و خانی، باسی جامی کراوە. نازانم پاشا ئەم ناسناوی (دابل یا دابەل)ەی لە کوێوە هێناوە؟ چونکە هێندەی من ئاگادار بم، نە خانی و نە جەزیری ناسناو و تەخەللوسی وایان نەبووە. هەروەهایش نایەت بە بیرمدا شاعیرێکی دیکە هەبێت تەخەللوسی دابل بووبێت. با ئەم نهێنەیش بچێتە سەر ئەوانی پێشتر.

خۆدزکۆ کۆمەڵێ دەنگوباسی لەبارەی چالاکیی کوردناسەکانەوە بڵاو کردووەتەوە، کە وا پێدەچێت پێوەندیی لەگەڵ زۆربەیاندا هەبووبێت و ئاگاداری کارەکانیان بووبێت. ئەمەیش لە دنیای تۆژینەوەی ئەکادێمیدا نائاسایی نییە. لەناو هەواڵەکاندا یەکێکیان زیاتر سەرنجی ڕاکێشام. دەڵێ لەژێر چاودێریی پرۆفێسۆر فۆن دۆرندا خەریکی وەرگێڕانێکی کوردیی گوڵستانن. بێگومان کە دەڵێ گوڵستان مەبەستی گوڵستانی شێخ سەعدیی شیرازییە (1184-1292). ئەوانەی خەریکی ئەو کارەن، کێن؟ دیار نییە. هەروەها ئەوەیشم لا ناڕوون مایەوە، ئایا پێشتر گوڵستان تەرجەمەی کوردی کراوە و (ئەو کەسانە) خەریکن بۆ چاپ ئامادەی دەکەن؟ یا هەر ئەو کەسانە خۆیانن کە دەیکەنە کوردی؟ من زیاتر بۆ ئەوە دەچم کە تەرجەمەکە پێشتر کراوە و یەکێک، یا هەندێک، لە کوردناسەکان خەریکە / خەریکن بۆ چاپ ئامادەی دەکەن.

م. ڕودێنکۆ لە کتێبێکی خۆیدا لەسەر دەستنووسە کوردییەکانی لێنینگراد باسی دەستنووسی (گلستان شیخ سعدی بە زبان کردی) دەکات، کە لێرخ لەگەڵ کۆمەڵێ تێکستی کوردیدا بڵاوی کردووەتەوە. ئەو تێکستە لای من هەیە و هێناومەتە سەر ڕێنووسی ستانداردی کوردی و چەند جارێکیش وەک کۆرسی خوێندنی تێکستی کلاسیکی، خوێندکارانی بەشی کوردیی زانستگەی ئوپسالا خوێندوویانە.

لەناو ئەو ڕستە و تێکستانەدا کە خۆدزکۆ تێکهەڵکێشی وتارەکەی خۆی کردوون، ڕستەیەک زۆر سەرنجی ڕاکێشام، نەک لە ڕووی زمانەوانی و شێوەی دارشتنیەوە، بەڵکە لەو ڕووەوە کە پێوەندیی بە ژیانی فەرهەنگیی ئەو سەردەمەوە هەیە. ڕستەکە ئەمەیە: مندارەکی کە کتێبێکی درێ. ئایا لەو سەردەمەدا کتێب ئەوەندە زۆر هەبووە کە منداڵ دەستی پێ بگات و بیدڕێت؟ باوەڕ ناکەم لە کوردستاندا وا بووبێت، چونکە کتێبی چاپکراو لە کوردستاندا ڕەنگە لە (قورئان) بەولاوە هیچ کتێبێکی دیکە نەبووبێت. ئەو کتێبانەیش کە دەستنووس بوون و بەرگیان تێ گیراوە و مەلا و فەقێ و ڕووناکبیران خوێندوویانن و خوێندوویاننەوە، ئەوەندە بەنرخ و ڕێزلێگیراو بوونە کە ناکرێ وا بە ئاسانی کەوتبێتنە بەر دەستی منداڵ تا بتوانێ بیاندڕێت. من وای بۆ دەچم خۆدزکۆ خۆی ڕستەکەی دارشتووە و داوای لە پاشا کردووە بۆی بکاتە کوردی.

خۆدزکۆ دوابەشی وتارەکەی تەرخان کردووە بۆ شیعری کوردی و لە پاڵ گلەییکردندا لەوەی دابل (خانی؟) زۆر وشەی عەرەبیی بە کار هێناوە، دوو نموونەی لە دووبەیتییەکانی باباتاهیری هەمەدانی (عوریان)ی بڵاو کردووەتەوە. هەردوویان پڕن لە هەڵە و زۆر بێ سەروبەرن. دووبەیتیی یەکەمیان دەبێ بەم جۆرە بێت:

الاله کوهساران هفته‌ای بی
بنوشه جوکناران هفته‌ای بی
منادی می کرم شهرو بشهرو

وفای گلعذاران هفتەای بی (15).

دووبەیتیی دووەم تێکەڵ و پێکەڵییەکی وایە کە بە ئاسانی (هەر نەبێ بۆ من و لەم کاتەدا) چار ناکرێ.

خۆدزکۆ لە وتارەکەیدا دەڵێ شاری سلێمانی ساڵی 1714 بنیات نراوە. ئەوەی تا ئێستا زانراوە و بۆتە ڕاستییەکی چەسپیو ئەوەیە کە سلێمانی لە ساڵی 1784دا بنیات نراوە. ئەوجا ئایا خۆدزکۆ ئەم قسەیە لە خۆیەوە دەکات، یا ئەویش یەکێکە لەو زانیارییانەی لە ئەحمەد پاشای وەرگرتووە؟ ئەمەیش ڕوون نییە.

پاشا لە تێکستێکدا باسی ژیانی پاشایەتی دەکات. ڕەنگە ئەمە تێکەڵییەک بێت لە ئەزموونی ڕابوردووی خۆی، هیی ئەو سەردەمەی کە پاشا بووە و هەندێکیش خەیاڵ و فانتازی کە ئەگەر پاشا بێت چی دەکات و چۆن دەژی. لەناو ئەو ڕابواردنە خۆش و گرنگانەدا کە دەیانگێڕێتەوە باسی لە خەنە (حەنا) گرتنی پێی و لە خەنە (دیسان حەنا) و وسمەگرتنی ردێنی (ڕیشی) دەکات. وا پێ دەچێت ئەم ڕەنگکردنی پێ و ڕیشە لەو سەردەمەدا لەناو پیاوانیشدا باو بووبێت. دەنا دەزانم لەناو ژناندا هەر هەبووە و ئێستایش ماوە. لە گەرمیان ئەو پیاوانەی کاری سەختیان بە دەست دەکرد (بۆ نموونە دروێنە، قورکاری، داربڕین... هتد) ناولەپیان دەگرتە خەنە، بەو نیازەی کە ببێتە هۆی پتەوبوون و بەهێزبوونی پێستی دەستیان، بۆ ئەوەی بەرگەی کارکردن بگرێت. خەنە لە عەرەبیدا بە شێوەی (حەنناء) دەگوترێ و لە فارسیدا (حەنا)یە. وا دیارە ئەو کاتە لە سلێمانی شێوەی فارسیی وشەکە باو بووە. نازانم وشەی (خەنە) لە کەیەوە پەیدا بووە. نالی لە شیعرێکدا هەر ئەو شێوە فارسییەی وشەکەی بە کار بردووە:

وەرە بنوارە دوودەستی حەنایییم

حەنایی چی؟ هەموو خۆ خوێنە قوربان!

هەر لەو تێکستەدا پاشا باسی ئەوە دەکات کە پیاوەکان یا ڕاوکەرەکان (فۆتە)یان بە سەرەوە بووە. فۆتە (بە عەرەبی فوطە) بە پارچە پەڕۆیەک دەگوترێ کە دەکرێتە پشتێن یا دەبەسترێ بە سەرەوە، یا وەک دەستماڵ و خاولی بە کار دەبرێت. فەرهەنگی (المنجد) دەڵێ گوتراوە وشەکە لە بنجدا سندییە و گوتراویشە تورکییە. بەڵام فەرهەنگی (Redhouse)ی تورکی-ئینگلیزی دەڵێ وشەکە عەرەبییە. پێم وایە ئەمڕۆ لە خوارووی کوردستان وشەکە نەماوە و تەنیا لەبەر ئەوەی ژنی عەرەبی عیراقی فۆتە دەبەستن بە سەرەوە. ڕەنگە هەندێ کەس بزانن فۆتە چییە.

خۆدزکۆ وتارەکەی بەوە تەواو دەکات کە لە ژمارەیەکی داهاتوودا بەشێکی تری نووسینەکەی بڵاو دەکاتەوە، بەڵام، بەداخەوە وا دیارە، لەبەر هەر هۆیەک بێت، نەیتوانیوە ئەم بەڵێنەی بباتە سەر. ڕەنگە لەبەر ئەوە بووبێت دەستی نەگەیشتبێتە کەسێک کە کوردی زمانی زگماکی بووبێت، ئەحمەد پاشا، نالی یا هەر کەسێکی دیکە. نووسەر وتارەکەی ساڵی 1857 بڵاو کردووەتەوە، واتە بە لای کەمەوە دوو ساڵ دوای ئەوەی ئەحمەد پاشا پاریسی بە جێ هێشتووە و گەڕاوەتەوە بۆ ئەستەمبووڵ.

بەداخەوە ئێمە لەبارەی ژیان و مردنی ئەحمەد پاشاوە زۆر کەم دەزانین. ڕەنگە هێشتا ئەو یەکێک بێت لەوانەی بەختێکی باشی هەبووە و سەری پاریسی داوە و ڕۆژهەڵاتناسێک چاوی پێی کەوتووە و هەندێ زانیاریی لەبارەوە تۆمار کردووە و هەندێ زانیاریی لێ وەرگرتووە. من بە دووری نازانم لە ئەرشیڤەکانی وەزارەتی دەرەوەی فرانسادا بەڵگەنامە لەسەر ئەحمەد پاشا هەبێت، چونکە بێگومان ئەو بە شێوەیەکی ڕەسمی هاتووە و ڤیزای وەرگرتووە و سەری نەخۆشخانەی داوە و ماڵی گرتووە و زۆر لایەنی دیکەی ژیانی ڕۆژانەیش کە ئەگەر هەموویشی نەبێت، ئەوا هەندێکی پێویستی بەوە بووە بە نامەی ڕەسمی بکرێت. بریا کەسێک هەبێت هەندێ کات بۆ ئەو ئەرکەیش تەرخان بکات.

ئەنجامگری

ئەلیکساندەر خۆدزکۆ وەک زانایەک و ڕۆژهەڵاتناسێک هەوڵێکی زۆر چاکی داوە بۆ ئەوەی زانیارییەکی باشی لەسەر زمانی کوردی دەست بکەوێت و لە چوارچێوەی کارێکی زانستیدا ڕێکیان بخات و پێشکەشیان بکات. ئەویش وەک هەموو ڕۆژهەڵاتناسەکان و کوردناسەکان ڕەنگە مەبەستێک یا کۆمەڵە مەبەستێکی هەبووبێت. بەڵام لە چەند جێگەی وتارەکەیدا وا هەست دەکەیت جۆرە دڵسۆزییەکی بۆ کورد هەیە و حەز دەکات بەرگری لە خۆیان و زمانەکەیان بکات. هەرچۆنێک بێت، ئەنجامی ئەو هەوڵ و کۆششانەی خۆدزکۆ کارێکی زانستییە کە بێگومان بۆ ئەمڕۆی لێکۆڵەرەوە و توێژەرەوەی کورد نرخی خۆی هەیە. لە ڕووی زانستی و میتۆدی کارەوە دەکرێ هەندێ ڕەخنەمان لە کارەکەی هەبێت، چونکە کۆمەڵێ هەڵەی تێدایە. بەشێک لە هەڵەکان دەگەڕێتەوە بۆ ئەحمەد پاشا کە زانیارییە زمانەوانییەکانی داوەتێ و تێکستەکانی بۆ ئامادە کردووە، بەڵام بەشێکیش هەڵەی خۆدزکۆ خۆیەتی. من کە دەڵێم هەڵەی هەیە، کارەکەی

ئەو لەگەڵ کاری زانایان و ڕۆژهەڵاتناسانی دیکە بەراورد دەکەم، ئەگەرنا زۆر چاک ئاگاداری ئەوەم کە تەنانەت ئەمڕۆیش، لەو کوردستانەی خۆماندا دەیان کتێبی ڕێزمانی کوردی دەنووسرێن کە فریان بەسەر زانست و بەسەر زمانەوانی و بەسەر کوردییەوە نییە.

ئەحمەد پاشا سەردارێکی لێکەوتووی کورد و میرێکی بابان بووە، کە ڕۆژگار پشتی تێ کردووە و لە ئاوارەییدا ژیاوە، چ لە ئەستەمبووڵ و چ لە پاریس. سەرباری ئەوەیش نەخۆش و لەشبەبار بووە. ئەوجا لەناو ئەو جۆرە ژیانەدا کە هاتووە هاوکاریی خۆدزکۆی کردووە و هانی داوە کاری زیاتر بکات، بەڵێنی داوە خەڵکی شارەزای بۆ پەیدا بکات، بەڵێنی داوە کەشکۆڵ و نموونەی شیعری کوردیی بۆ پەیدا بکات، ئەرکێکی ڕاپەڕاندووە کە بە ڕاستی لە توانستی فیزیکی و عەقڵیی ئەو بە دەر بووە. ئەم دوو پیاوە بەم کارەیان خزمەتێکی زۆری زانستیان کردووە و بەرهەمێکی بەنرخیان بۆ بەجێ هێشتووین.

ئەم لێکۆڵینەوەیە لەپاڵ ڕانانێکی زانستییانەی ڕێزمانی کوردیدا، کۆمەڵێ دەنگوباسی سیاسی، فەرهەنگی و کۆمەڵایەتیشی بۆ پاراستووین کە بۆ ئەمڕۆ نرخێکی زۆریان هەیە. ئەگەر ڕۆژێک بمانەوێ مێژووی زمانی کوردی و مێژووی ڕێزمانی کوردی بنووسین، بێگومان کەرەستە و بابەتی وەک ئەم وتارەی خۆدزکۆ دەبنە بەشێکی بنچینەیی و کەڵکێکی زۆریان دەبێ بۆ گەیشتن بە ئەنجامی زانستی و ڕاست.

تێبینییەکان:

(١) محەمەد، مەسعوود: چەپکێک لە گوڵزاری نالی، لە چاپکراوەکانی کۆڕی زانیاری [ی] کورد، بەغدا، 1976.

(٢) MacKenzie, D. N. : Kurdish Dialect Studies, Oxford University Press, London 1961.

(٣) مودەڕیس، مەلا عەبدولکەریم و فاتح عبدالکریم: دیوانی نالی، لە چاپکراوەکانی کۆڕی زانیاری [ی] کورد، بەغدا، 1976، ل: 637.

(٤) مودەڕیس، مەلا عەبدولکەریم و فاتح عبدالکریم: دیوانی مەحوی، لە چاپکراوەکانی کۆڕی زانیاری [ی] کورد، بەغدا1977 ، ل: 87.

(٥) مودەڕیس، مەلا عەبدولکەریم و فاتح عبدالکریم: دیوانی نالی، لە چاپکراوەکانی کۆڕی زانیاری [ی] کورد، بەغدا، 1976، ل: 382.

(٦) مودەڕیس، مەلا عەبدولکەریم و فاتح عبدالکریم: دیوانی مەحوی، لە چاپکراوەکانی کۆڕی زانیاری [ی] کورد، بەغدا1977 ، ل: 146، هەروەها لاپەڕەکانی: 125, 152, 223.

(٧) مستەفا، شوکور: دیوانی شێخ ڕەزای تاڵەبانی، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر 2000، لاپەڕە: 98 ,97. بەڵام لێرەدا دەبێ ڕەچاوی ئەوە بکەین کە شێخ ڕەزا وشەکەی وەک جۆرە ڕەوانبێژییەک (Rhetoric) بە کار بردووە، چونکە ئەو باسی (مام غەفوور)ی دەکات و مامیشی (کۆیی) بووە و لە کۆیە، ئەوسایش و ئێستایش، بەکارهێنانی ئاساییە.

(٨) وەهبی، تۆفیق: ئەسڵی پیتە قاڵبی (ئە)ی شێوەی سلێمانی، گۆڤاری کۆڕی زانیاری [ی] کورد، بەرگی یەکەم، بەشی یەکەم، 1973، ل: 34-9.

(٩) مەلا کەریم، محەمەد: عەقیدەی کوردیی مەولانا خالیدی نەقشبەندی، گۆڤاری کۆڕی زانیاری [ی] کورد، بەرگی هەشتەم، 1981، ل: 222-199.

(١٠) وەهبی: هەر ئەو سەرچاوەیە.

(١١) MacKenzie, op. cit. p. xix

(١٢) موکریانی، گیو: کوردستان، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر 1999.

(١٣) هەژار: هەنبانە بۆرینە، فرهنگ کردی ـ فارسی، سروش، تهران 1369.

(١٤) محەمەد، مەسعوود: چەپکێک ... ل: شەستودوو.

(١٥) همدانی، باباطاهر: اسپیدەباز، اقبال، بهار 1371، ص 44.

سۆللەنتونا، سوێد، مانگی یەکەمیساڵی 2005.

ئەم وتارە پێشەکیی کتێبێکە کاک نەجات عەبدوڵڵا لە فرانسییەوە کردوویەتی بە کوردی و ئێدیتی کردووە و کۆمەڵێ پاشکۆی بۆی ئامادە کردووە. کتێبەکە دەبێ ئەمساڵ چاپ بکرێت. ئەم نووسینە پوختەی باوەڕ و بۆچوونەکانی منە لەسەر تێکستەکەی خۆدزکۆ و هەوڵدانێکە بۆ خوێندنەوەی ئەو کارە لە چواچێوەیەکی مێژووییدا.

ف. شاکەلی